

5. Панченко В.Ю., Краснова В.А. Правовой эксперимент как средство недопущения юридических препятствий в реализации прав и законных интересов. *Евразийский юридический журнал*. 2015. № 8. С. 131–135.
6. Путренко О.В. Сутність і зміст поняття «державно-правовий експеримент» в державному управлінні. *Публічне управління: теорія та практика*. 2014. Вип. 1. С. 108–111.
7. Путренко О.В. До питання нормативно-правового забезпечення проведення державних експериментів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 24 (Серія: Право, Том 1). С. 89–91, 103.
8. Фатьянов И.В. Понятие, признаки и правовая природа экспериментально-правотворческого процесса. *Юридические исследования*. 2014. № 7. С. 79–97.
9. Чальцева О.М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика : монографія. Вінниця : ФОП Барановська Т.П., 2017. 336 с.
10. Червінська Н.В. Правовий експеримент як важливий засіб підвищення ефективності законодавства. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 256–259.
11. Яцкевич С.А. Социальный эксперимент и научное управление обществом. Минск : Университетское, 1984. 143 с.

ОЛІЙНИК В. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права, конституційного права
(Академія Державної пенітенціарної служби)

ОЛІЙНИК В. В.,

студент ІV курсу 7 факультету
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.241

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.5.4>**СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ – ОДИН З ОСНОВНИХ
ФАКТОРІВ КРАХУ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ ЯК БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

У статті проаналізовано особливості соціального розшарування в радянському суспільстві, що, на думку авторів статті, стало однією з основних причин краху радянського ладу, а також висувається гіпотеза про те, що крах радянського ладу був за своєю суттю буржуазною революцією. Визначено, що диференціація рівнів життя населення в радянському суспільстві проходила не стільки за лінією офіційних відомостей видачі зарплати або пенсій, скільки за можливістю доступу до матеріальних благ. Приватна власність не мала жодного значення в соціальному розшаруванні, і дохід загалом був наслідком соціального становища, а не його визначальним фактором. Соціальне розшарування визначалося не тільки й не стільки розміром заробітку, скільки санкцією влади, ідеологічною установкою. Благополуччя будувалося насамперед на привілеї, тобто отриманні матеріальних благ згори, а не на придбанні їх за самостійно зароблені гроші. Закон жорстко обмежував усі можливості для незалежного від

держави збагачення. Питання про те, чи може радянська людина бути «багатою», чи правомірно існування в соціалістичному суспільстві відмінностей у рівні життя, а також хто і за що може отримувати матеріальні привілеї, залишалися актуальними протягом усієї радянської влади.

Соціальний переворот кінця 80-х – початку 90-х років не зміг би увінчатися успіхом, якби соціальна політика попередніх десятиліть не внесла глибокі соціальні антагонізми всередину всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, зокрема – у ряди робітничого класу.

Доведено, що розпад радянського ладу був за своєю суттю буржуазною революцією. У Радянському Союзі до 1991 року вже утворився фактично свій клас буржуазії, який складався переважно з верхівки партійної еліти та криміналітету, що скоював економічні злочини. На той час ці категорії вже мали великі статки, отримані переважно незаконним шляхом. Але за радянського режиму з його жорсткою системою кримінальної відповідальності за незаконне збагачення вільно витратити ці статки за своєю потребою не могли. Звичайно, вони насамперед були зацікавлені в демонтажі соціалістичного ладу. Крім того, у цієї буржуазної революції була своя характерна особливість – наявність величезних промислових ресурсів – заводів, фабрик, комбінатів і природних ресурсів – нафти, газу та інших корисних копалин, які поки що перебували в державній власності, але під час розпаду соціалістичного ладу у верхівки партійної еліти та криміналітету з'явилася реальна можливість їх привласнення.

Ключові слова: *радянське суспільство, партійна номенклатура, соціальна диференціація, буржуазія, буржуазна революція.*

Oliinyk V. S., Oliinyk V. V. Social differentiation of the population is one of the main factors in the collapse of the Soviet system as a bourgeois revolution

The article analyzes the features of social stratification in Soviet society, which, according to the authors of the article, was one of the main reasons for the collapse of the Soviet system, and also a hypothesis is put forward that the collapse of the Soviet system was in essence a bourgeois revolution. It was determined that the differentiation of the living standards of the population in Soviet society took place not so much along the line of official data on the issuance of salaries or pensions, as, if possible, access to material benefits. Private property played no role in social stratification, and income in general was a consequence of social status, not its determining factor. Social stratification was determined not only and not so much by the amount of earnings as by the sanction of the authorities, an ideological setting. Well-being was built primarily on privileges, that is, receiving material benefits from above, and not on buying them for self-earned money. The law severely limited all opportunities for enrichment independent of the state. The question of whether a Soviet person can be “rich”, whether the existence of differences in the standard of living in a socialist society is legitimate, as well as who and for what can receive material privileges, remained relevant throughout the existence of Soviet power.

The social upheaval of the late 80s – early 90s could not have been crowned with success if the social policy of the previous decades had not introduced deep social antagonisms within all classes and social groups of Soviet society, including the ranks of the working class.

It has been proven that the collapse of the Soviet system was essentially a bourgeois revolution. Until 1991, in the Soviet Union, in fact, its own class of the bourgeoisie had already formed, which consisted mainly of the top of the party elite and the criminals who committed economic crimes. At that time, these categories already had a lot of financial capital, obtained mainly through illegal means. But under the Soviet

regime, with its strict system of criminal liability for illegal enrichment, they could not freely spend this capital as they needed it. Of course, they were primarily interested in dismantling the socialist system. In addition, this bourgeois revolution had its own characteristic feature – the presence of huge industrial resources - factories, combines and natural resources – oil, gas and other minerals, which were still in state ownership, but with the collapse of the Soviet system at the top of the party elite and criminals have a real possibility of their appropriation.

Key words: *Soviet society, party nomenclature, social differentiation, bourgeoisie, bourgeois revolution.*

Вступ. Питання причин краху соціалістичної системи, розпаду Радянського Союзу останнім часом нерідко порушуються в засобах масової інформації та мережі Інтернет. Звертаються до нього й науковці. На наше глибоке переконання, питання причин краху радянського ладу є чи не найголовнішим історичним питанням останніх 50 років. І відповідь на нього може висвітлити інші питання історичного розвитку нашої країни та людства загалом у минулі десятиріччя. Це питання досліджується соціологами, економістами, але, на жаль, дуже мало розглядається з історичного державно-правового погляду. Ми в нашій статті ставимо за мету визначити причини краху саме радянського ладу, що охопив, зокрема, і країни Східної Європи й інші соціалістичні країни, а не розпаду СРСР. Питання причин розпаду СРСР, на нашу думку, заслуговує окремого ґрунтовного та глибокого дослідження.

Актуальність цієї теми, як уже частково зазначалося вище, полягає в тому, що питання причин розпаду ладу, що майже століття панував на більш ніж одній шостій частині суші, може допомогти зрозуміти причини, сутність і механізм інших історичних процесів, що відбувалися останніми роками та відбуваються зараз в Україні та світі.

Потрібно зазначити, що питання причин краху радянського ладу до кінця не розкрито й за багатьма позиціями залишається дискусійним, а в Україні, на жаль, йому майже не приділялася увага. Серед відомих зарубіжних і вітчизняних учених, до сфери наукового інтересу яких увійшли питання соціальної нерівності в СРСР та причин краху соціалістичного ладу, зокрема, можна назвати таких, як: М. Стейнберг, Ш. Фіцпатрік, С. Коткін, С. Коен, М. Руткевич, О. Зинов'єв, С. Кара-Мурза, Ю. Семьонов, А. Іванова, А. Берелович, Д. Летняков, С. Величко, О. Попова, В. Аксьонов, В. Криворотов, С. Чернишов, К. Лапшинова, А. Юрчак, А. Вдовин, Г. Канарш, В. Роговин, П. Авен, Б. Кагарлицький, В. Пастухов, Ю. Латиш та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей соціальної диференціації радянського суспільства та доведення думки про те, що соціальне розшарування стало однією з основних причин падіння радянського ладу, що було за своєю суттю буржуазною революцією.

Результати дослідження. Західні соціологи зазвичай ділять радянське суспільство на чотири основні соціально-професійні групи: політико-урядова еліта й культурна та наукова інтелігенція; білі комірці; сині комірці; і селяни та інші сільськогосподарські робітники. Радянська ідеологія вважала, що радянське суспільство складається тільки з двох неантагоністичних класів – робітників і селян. Ті, хто займався не ручною працею (від бухгалтерів до партійних функціонерів), становили шари в обох класах [1].

Соціалістичні вчення висунули соціальну рівність як мету та ідеал. Принцип рівноправності водночас доповнюється вимогою фактичної правової та моральної рівності, рівності інтелектуальних благ і знань (боротьба за загальне безплатне навчання, за вільні школи, за доступну науку, літературу). Така рівність має бути здійснена шляхом передачі засобів виробництва у власність усього суспільства [2].

Офіційною метою соціалістичного виробництва проголошувалося благо кожної людини. Однак спроби пересічних громадян підвищити свій добробут не тільки трактувалися як користолобство, буржуазне переродження, але й нерідко каралися судом. Вводилися різні обмеження, наприклад, на розмір садового будиночка або площу кооперативної квартири, що купується.

На думку А. Іванової, яскравим прикладом соціальних та ідеологічних проблем у радянському суспільстві було існування в багатьох великих містах СРСР з початку 1960-х до кінця 1980-х років спеціальних магазинів «Берізка», що являли собою парадоксальне явище. Радянська держава, яка виступала за загальну рівність і протиставляла себе Заходу з його культом споживання, сама організувала острівці консюмеризму – магазини, в яких обраним громадянам продавали товари за іноземну валюту. «Берізки» стали відомі на весь СРСР як джерело наймодніших і бажаних товарів і як символ привілейованого постачання, породжуючи ідеологічні протиріччя як у свідомості громадян, так і всередині державного апарату.

Розгляд парадоксу магазинів «Берізка» в СРСР допомагає краще зрозуміти пізно-радянське суспільство 1960–1980-х років з його парадоксальним коливанням між аскетичним моралізмом і тим, що народжується суспільством споживання, плановою економікою й такими, що стихійно виникають, ринковими відносинами, утопією загальної рівності і жорсткою соціальною диференціацією.

Для аналізу радянського суспільства 1960–1980-х років «Берізки» цікаві перш за все тим, що вони висвітлюють із різних боків проблематичність співвідношення економіки й моралі в СРСР. Моральну навантаженість економічних питань у Радянському Союзі можна розглянути на прикладі трьох взаємопов'язаних ідеологічних проблем: ставлення до Заходу, споживання й соціального розшарування [3, с. 2].

Соціальне розшарування визначалося не тільки й не стільки розміром заробітку, скільки санкцією влади, ідеологічною установкою. Благополуччя будувалося насамперед на привілеї, тобто отриманні матеріальних благ згори, а не на купівлі їх за самостійно зароблені гроші. Закон жорстко обмежував усі можливості для незалежного від держави збагачення, і у володіння великими сумами грошей завжди був наліт кримінальності. Питання про те, чи може радянська людина бути «багатою», чи правомірно існування в соціалістичному суспільстві відмінностей у рівні життя, а також хто і за що може отримувати матеріальні привілеї, залишалися актуальними протягом усієї радянської влади [3, с. 32].

На відміну від Заходу, приватна власність не має жодного значення в соціальному розшаруванні й дохід загалом є наслідком соціального становища, а не його визначальним фактором. Загалом, чим вище соціальне становище, тим вищі оплата, пільги, доступ до дефіцитних товарів і послуг і престиж. Радянський режим прославляв ручну працю й нерідко платив вищу заробітну плату деяким кваліфікованим робітникам, ніж багатьом працівникам, зокрема лікарям, інженерам і вчителям. Ці професіонали, однак, користувалися більш високим соціальним авторитетом, ніж більш високооплачувані робочі.

Розпад соціалістичного ладу був за своєю суттю буржуазною революцією. Однією з основних причин і англійської, і французької буржуазних революцій була поява на політичній арені нового класу – класу буржуазії, що, маючи великі фінансові ресурси, не мав політичної влади [4, с. 224–225]. У Радянському Союзі до 1991 року вже утворився фактично свій клас буржуазії, який складався переважно з верхівки партійної еліти та криміналітету, що скоював економічні злочини. Тоді ці категорії вже мали великі статки, отримані переважно незаконним шляхом. Але за радянського режиму з його жорсткою системою кримінальної відповідальності за незаконне збагачення вільно витратити ці статки за своєю потребою не могли. Звичайно, вони насамперед були зацікавлені в демонтажі соціалістичного ладу. Крім того, у цієї буржуазної революції була своя характерна особливість – наявність величезних промислових ресурсів – заводів, фабрик, комбінатів і природних ресурсів – нафти, газу та інших корисних копалин, які поки що перебували в державній власності, але під час розпаду соціалістичного ладу у верхівки партійної еліти та криміналітету з'явилася реальна можливість їх привласнення. Тобто головною відмінністю радянської еліти від буржуазії феодальних держав було те, що вони ще не мали власності на засоби виробництва, але вже були потенційними власниками. Ще однією особливістю був вплив ціннісної ідеології Західного світу, який особливо посилювався з 1950-х років, з його культом споживання і приватної власності.

Будівництво соціалізму в СРСР можна поділити на такі етапи:

1. 1917–1924 – період безпосередньої революційної боротьби всередині країни лише за право будувати соціалізм.

Період характеризується хаосом, що неминуче йде за революцією, в умовах Першої світової. Партія більшовиків як найактивніша і впливова серед соціалістичних рухів стала основною силою реалізації соціалістичного проєкту.

Саме в цих умовах прийшло усвідомлення того, що соціал-демократична течія, до якої входила РСДРП (Б) є занадто різношерстою і має як революційні елементи, що виступають за ліквідацію капіталізму, так і елементи реакційні, що виступають за косметичні перетворення цього самого капіталізму. У цих умовах більшовики відмежовуються від соціал-демократів.

Партія відступає від «воєнного комунізму» як від тактики, яка провалилася, й переходить до розвитку капіталістичних відносин, розгортається так званий НЕП. Під час розвитку капіталізму в цей період навіть залучаються іноземні інвестиції.

Варто зазначити, що після введення НЕПу в РРФСР пройшла масова хвиля самогубств як найяскравішого прояву незгоди з діями більшовиків. Люди масово виходили з партії й починали збиратися в інші політичні сили.

2. 1924–1928 – період непрямой боротьби всередині партії за право керувати будівництвом соціалізму.

Хаосу перших років революції тут уже немає, проте на цьому етапі відбувається послідовний розвиток саме капіталістичних відносин. Поки всередині партії йде боротьба між претендентами на пост померлого Леніна, нова економічна політика спочатку дає свої плоди, а після входить у неминучу кризу через те, що не може забезпечити швидку модернізацію країни й накопичує протиріччя між новою буржуазією, яка, маючи майнові права, бажає і прав політичних, і номенклатури, яка, за заповітами товариша Леніна, тримає владу у своїх руках, не маючи наміру поступатися.

3. 1928–1953 – період революційного будівництва соціалістичної держави.

Тут найцікавіше: із внутрішньопартійної сутички переможцем виходить Й. Сталін. Сталінізм – безумовно. модель управління державою, заснована на терорі, але, на відміну від більшості подібних терористичних моделей (феодальних, рабовласницьких або капіталістичних), цей терор ставить собі за мету еліти, щоб запобігти їхній зраді та перефарбуванню їх у чергову буржуазію, у новий правлячий клас.

Потрібно сказати, що Сталін тут діє за заповітами Троцького. Мало того, що за його планом проводиться індустріалізація й колективізація, так і побоювання щодо партократії Сталін, мабуть, поділяв. Адже саме Троцький у своїй роботі «Зраджена революція» говорить, що в разі спроби реставрації капіталізму номенклатура і правляча верхівка Радянського Союзу будуть його найбільшими двигунами, перейменують себе в лібералів і почнуть активно брати участь у приватизації соціалістичного майна [5, с. 102–103].

Під час сталінізму країна досягає колосальних результатів у соціалістичному будівництві. Незважаючи на найбільш руйнівну війну Велику Вітчизняну, рівень життя робітничого класу постійно зростає, виробництво розвивається, промислові ресурси Союзу неухильно розширюються. Однак в умовах повоєнного будівництва Сталін не міг дозволити собі терор еліт тих самих масштабів, що й раніше. Адже багато хто з цих людей були героями Великої Війни, вважалися незаперечними авторитетами в солдатській масі, та й проблема кадрів стояла неймовірно гостро. Усього 5–7 років без терору було потрібно еліті, щоб вона змогла зміцнити й захопити владу. Так, у 1953 році в країні відбувається державний переворот. Мотивація учасників ясна – у разі продовження терору, який напевне планував генсек, нову еліту знову репресували б, від чого змовники неминуче б постраждали, у кращому разі втративши важелі влади, у гіршому – життя або свободу. Сталіну не надається медична допомога, через що він помирає, а до влади приходять нова еліта – партійна бюрократія.

4. 1953–1965 – період підготовки й будівництва державного капіталізму.

У цей період країна, як і раніше, перебуває на соціалістичному шляху, й номенклатура (партійна бюрократія) не в змозі з нього поки згорнути. Досягнення соціалізму наочно показують себе в космічній гонці: перший штучний супутник Землі, перша людина в космосі, перша людина у відкритому космосі. Рівень життя й праці робітників, як і раніше, зростає, ціни залишаються низькими, однак цей етап є навіть менш ліберальним, ніж сталінізм. Оскільки ради не мають практично жодної повноти влади навіть на місцях, усе перебуває під контролем нового правлячого класу, який веде СРСР до реформ і повернення капіталізму.

5. 1965–1991 – період поступової реставрації капіталізму.

Після реформ Косигіна в 1965 році, які вважаються ринковими, СРСР безповоротно згортає на шлях державного капіталізму. Тепер підприємства оцінюються за параметром «прибуток» і часом не зацікавлені в стаханівських темпах роботи. Створення верстатів та інших засобів виробництва припиняється. Поступова деградація еліт стає все більш і більш явною. Зрештою, їх можна зрозуміти, незважаючи на те, що вони були абсолютною правлячою елітою в країні, їхні дії були skutі ідеологією марксизму-ленінізму й ув'язненнями пролетаріату про правлячий клас.

Так, поки еліти в Союзі могли собі дозволити купити машину без черги, отримати дачу і влаштувати родича в МГУ, еліти на Заході могли дозволити собі придбання яхт, літаків і палаців, тільки для того, щоб годувати свою кишенькову бюрократію. Зрештою марксистів старої школи виявили себе в меншості всередині такої, що стала багатомільйонною комуністичною партією.

Елітам більш не вигідна побудова соціалізму. Саме так крах соціалізму виявився неминучим.

Як зазначає А. Берелович, люди в СРСР в 1970-х вже хочуть одягатися не тільки для того, щоб захистити себе від холоду, але і для того, щоб відповідати моді і, головне, щоб підвищити свій соціальний статус, продемонструвавши здатність діставати «дефіцитні» західні речі. Якщо в той період, коли суспільство перебувало в стані мобілізації, заклики сьогодні тугіше затягувати паски в ім'я променистого завтра ще знаходили деякий відгук серед населення, то в 1970-ті роки серйозно їх уже ніхто не сприймає. Скільки б влада не викривала «речизм» обивателів, ті не звертали на ці викриття жодної уваги і насамперед цікавилися способами забезпечити собі та своїм дітям (саме своїм дітям, а не прийдешнім поколінням) добробут, що стало нарешті досяжним. Тому люди починають менше, ніж будь-коли, думати про роботу на благо держави і про її процвітання, і прагнуть насамперед взяти в держави – законними, а якщо це неможливо, то й незаконними способами – те, чим вона їх забезпечити не може, хоча й повинна. Звідси та суміш патерналістських очікувань (тобто очікувань допомоги з боку всесильного «батька») і ворожості до влади, яка пограбувала народ, що зробиться настільки очевидною після падіння радянського режиму. Національна солідарність, колективний пошук виходу із ситуації нелегкого становища – усі ці гучні слова з офіційних промов ніким не сприймаються серйозно; жодного реального сенсу за ними ніхто не вбачає. Інакше кажучи, розрив між реальними сподіваннями суспільства й тими, які намагається (а точніше, робить вигляд, що намагається) йому нав'язати офіційна ідеологія, стає щороку все більше. Причому, і ця обставина особливо важлива, зміни ці стосуються не тільки звичайних жителів країни, але тією ж, якщо не більшою, мірою й самої «еліти» – звідси легкість, з якою найбільш динамічна її частина пристосувалася до нової, пострадянської реальності. Доти, доки влада забезпечувала нехай повільний, але невпинний ріст рівня життя, надавала людям можливості просування вгору соціальними сходами (чому сприяли індустріалізація та урбанізація) і вміло нав'язувала населенню власну ідеологію, водночас ізолюючи його від зовнішніх впливів, режим залишався непорушним. Коли ж уповільнення економічного зростання і збільшення витрат на озброєння починає перешкоджати поліпшенню рівня життя, коли населення, перш за все в особі еліти, відкриває для себе так званий західний спосіб життя й переймається бажанням жити не тільки краще, ніж раніше, але й не гірше, ніж на Заході, а можливості для вертикальної мобільності виявляються практично вичерпані, тоді населення перестає дотримуватися негласного суспільного договору з владою [6, с. 2].

На думку С. Кара-Мурзи, радянський лад був легітимізований у масовій свідомості старших поколінь пам'яттю про масові соціальні страждання. Арістотель виділяв два головних принципи життєустрою: мінімізація страждань або максимізація насолод [7, с. 216–217]. Радянський лад створювався поколіннями, які спиралися на перший принцип.

У 70-ті роки ХХ ст. основну активну частину суспільства стало утворювати принципово нове для СРСР покоління, у багатьох сенсах унікальне для всього світу. Це були люди, не тільки такі, що не випробували самі, але навіть такі, що не бачили видовища масових соціальних страждань [8].

Захід, як зауважує С. Кара-Мурза, – «суспільство двох третин». Страждання бідної третини дуже наочні та згуртовують «середній клас». У цьому сенсі Захід підтримує колективну пам'ять про соціальні страждання, а СРСР 70-х років цю пам'ять втратив. Молодь уже не вірила, що такі страждання взагалі існують.

Виникло перше в історії, невідоме за своїми властивостями сите суспільство [8].

Приблизно тоді ж офіційна ідеологія остаточно втрачає хай який, але авторитет; клятви у вірності їй стають чисто ритуальними і навіть звернення до націоналістичних гасел не допомагає владі повернути довіру населення, що сприймає своє становище тим більш негативно, що більше не може виправдовувати його будь-якими вищими міркуваннями [6].

У верхівці партійного керівництва країни вже до 1985 року була усвідомлена потреба змін. Причому, на думку С.А. Велічко, причинами перетворень стали не тільки соціально-економічні труднощі, хоча саме вони відіграли головну роль у зародженні ідей перебудови, а й цілий спектр таких передумов:

1) річний середньодушовий дохід у СРСР уже в 1970-ті роки становив понад 2000 дол. США, з погляду теорії модернізації і транзитології країни саме з такими доходами потрапляють у зону демократичного транзиту, тобто до тих країн, які досягли того рівня, за якого можливі демократичні перетворення [9];

2) зростання освітнього рівня населення, поява відносно численного прошарку інтелектуалів, які усвідомлюють своє безправне політичне становище;

3) прискорені темпи урбанізації – уже в 1958 році понад 50 % населення СРСР проживало в місті (у Сибіру в 1959 році міське населення перевищило сільське) [10];

4) поява латентного середнього класу, здатного на демократичні перетворення: усе більшу роль у суспільстві стали відігравати фахівці з вищою освітою, державні службовці, вчителі, лікарі, торговельні та канцелярські працівники;

5) міжнародні комунікаційні зв'язки та туризм, незважаючи на політику залізної зависи, розвивалися, особливо в 1970–1980-ті роки, що сприяло поширенню в СРСР демократичних ідей, які превалюють у всьому світі, й давало можливість зіставити рівень життя в СРСР і розвинених західних країнах.

Саме з цих причин у СРСР починаються перетворення, коли правляча еліта – М. С. Горбачов і його оточення – бере на себе ініціативу в проведенні реформ. У 1985 році на квітневому Пленумі ЦК КПРС було взято курс на перебудову, яка, всупереч волі та бажанню її ініціаторів, привела до великих соціальних трансформацій у країні [11].

Однак С. Кара-Мурза вважає, що:

– Перебудова – це «революція зверху», проведена всупереч інтересам і ідеалам трудящих мас. Вона була б неможлива без тотального контролю верхівки КПРС над ЗМІ.

– Перебудова спочатку була з ентузіазмом підтримана суспільством тому, що воно «переросло» політичну структуру, створену на першому етапі радянського ладу. Вимушене на першому етапі створення закритої правлячої верстви («номенклатури») породило, як і передбачали Ленін і Сталін, рецидив станових відносин. Однак стався зрив і процесом опанувала саме частина «номенклатури», яка отримала шанс перетворитися на власників національного багатства [8].

На думку Д.Є. Летнякова, перебудова була лише завершенням тих тенденцій, котрі визрівали в радянській системі протягом тривалого часу. Конкретно зазвичай ідеться про кризу планової економіки, втрату масової віри в комуністичну ідеологію та про деградацію

правлячих еліт. Наостанок звертають увагу чи не найчастіше – під деградацією в цьому випадку розуміється корумпування партійної еліти та перетворення її у відірваний від суспільства «новий клас», що був описаний свого часу М. Джиласом [12]. У цій логіці події перебудови редуцують до процесу конвертації влади у власність, що було здійснено номенклатурою [13]. На думку В.Б. Пастухова, головною метою перебудови було перетворення «тієї, що обуржуазилася номенклатури» в «номенклатурну буржуазію» [14, с. 81], а тому це був всього лише політичний переворот, у межах якого «влада і власність... залишилися в руках того ж класу..., що володів ними до перевороту. Змінилися лише форми його політичного панування» [15]. Схожу думку висловлює і Б.Ю. Кагарлицький: «1989–1991 роки були зовсім не переломним моментом, не початком нового етапу, а всього лише кульмінацією процесів, що розвивалися протягом попередніх десятиліть» [16, с. 42–43].

Д.С. Летняков зазначає, що події кінця 1980-х – початку 1990-х років у СРСР цілком релевантні тим, що існують у соціальних науках уявлення про революцію: у визначений період мали місце фундаментальні зміни в будь-яких різних сферах суспільного життя, ті перетворення, що відбувалися, супроводжувалися дисфункцією старих інститутів і глибокою кризою держави. Найважливіші події нерідко відбувалися на вулицях і площах, а саме суспільство було найвищою мірою політизованим... Що стосується соціальної революції, то вона була пов'язана з руйнуванням планової економіки та переходом до ринку. Внаслідок розпаду радянської системи на просторі колишнього СРСР через кілька десятиліть знову була легалізована приватна власність, вільна торгівля та підприємництво, з'явився фондовий ринок, конвертована валюта та інші інститути капіталізму [13].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що критерієм соціальної нерівності в радянському суспільстві виступають не багатство, не наявність приватної власності і навіть не розмір зарплатні, а соціальне становище, що визначає доступ до соціальних благ – професія, а з кінця 1960-х років – доступ до дефіцитних товарів.

Благополуччя будувалося насамперед на привілеї, тобто отриманні матеріальних благ зверху, а не на придбанні їх за самостійно зароблені гроші. Загалом, чим вище соціальне становище, тим вище оплата, пільги, доступ до дефіцитних товарів і послуг і престиж. Професіонали: лікарі, інженери і вчителі користувалися більш високим соціальним авторитетом, ніж більш високооплачувані робочі. Проте найвищий щабель у соціальній ієрархії займають представники партійної номенклатури.

Закон жорстко обмежував всі можливості для незалежного від держави збагачення. Питання про те, чи може радянська людина бути «багатою», чи правомірно існування в соціалістичному суспільстві відмінностей у рівні життя, а також хто і за що може отримувати матеріальні привілеї, залишалися актуальними протягом усієї радянської влади.

Членство в правлячій групі Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) сприяло кар'єрному зростанню. Ті, хто працював повний робочий день для партії, отримали політичну владу, особливі привілеї та фінансові пільги. Соціальний статус підвищувався з підвищенням в партії, але ця влада була отримана з положення і не могла передаватися у спадок.

Загальна соціальна рівність, безкласовість соціалістичного суспільства, була одним із головних постулатів радянської ідеології, до того ж офіційно законодавчо закріплена. Водночас соціальна диференціація спостерігалася в радянському суспільстві із самого початку його існування. Вона була меншою, ніж у капіталістичному суспільстві, але сам факт її існування суперечив офіційній ідеології. Це протиріччя всіляко постійно приховувалося владою, але соціальна напруга в радянському суспільстві починаючи з 70-х років постійно зростала. До кінця 80-х років ХХ століття соціальне розшарування досягло свого піку. Отже, під час розгляду питання краху соціалістичного ладу можна говорити і про крах ідеї побудови суспільства соціальної рівності.

Магазини «Берізка», що існували в багатьох великих містах СРСР з початку 1960-х до кінця 1980-х років висвітлювали з різних сторін проблематичність співвідношення економіки й моралі в СРСР, породжуючи ідеологічні протиріччя як у свідомості громадян, так і всередині державного апарату.

Розпад соціалістичного ладу був за своєю суттю буржуазною революцією. У Радянському Союзі до 1991 року вже утворився фактично свій клас буржуазії, переважно з верхівки партійної еліти та криміналітету, що скоював економічні злочини. Тоді ці категорії вже мали великі статки, отримані переважно незаконним шляхом. Але за радянського режиму з його жорсткою системою кримінальної відповідальності за незаконне збагачення вільно витратити ці статки за своєю потребою не могли. Звичайно, вони насамперед були зацікавлені в демонтажі соціалістичного ладу. Крім того, в цієї буржуазної революції була своя характерна особливість – наявність величезних промислових ресурсів – заводів, фабрик, комбінатів і природних ресурсів – нафти, газу та інших корисних копалин, які поки що перебували в державній власності, але під час розпаду соціалістичного ладу у верхівки партійної еліти та криміналітету з'явилася реальна можливість їх привласнення. Тобто головною відмінністю радянської еліти від буржуазії феодальних держав було те, що вони ще не мали власності на засоби виробництва, але вже були потенційними власниками.

Список використаних джерел:

1. Lane D. The End of Social Inequality? Class, Status and Power under State Socialism. London, 1982. P. 80.
2. Соціальна рівність. URL: dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1140/СОЦИАЛЬНОЕ, Новітній філософський словник (дата звернення: 22.08.2020).
3. Иванова А. Магазины «Берёзка»: парадоксы потребления в позднем СССР. Москва : Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.
4. Орлова Т. Історія сучасного світу (XV–XXI ст.): навч. посібник. Київ: Знання, 2008. 552 с.
5. Троцкий Л. Преданная революция: Что такое СССР и куда он идет? Москва : НИИ культуры Министерства культуры РСФСР, 1991. 256 с.
6. Берелович А. Семидесятые годы XX века: реплика в дискуссии. *Мониторинг общественного мнения*. 2003. № 4 (66). С. 64.
7. Аристотель. Метафизика. Москва : Эксмо, 2006. 608 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Причины краха советского строя: результаты предварительного анализа. *Социально-гуманитарные знания*. 2012. № 2. С. 197–216.
9. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). *Полис. Политические исследования*. 2004. № 4. С. 6–27.
10. Население Западной Сибири в XX веке. Новосибирск : СО РАН. 1997. С. 35.
11. Величко С.А. Причины начала социальных трансформаций в СССР во второй половине 80-х – начале 90-х гг. XX в. *Вестник Омского юридического института*. 2009. № 2 (11). С. 3–6.
12. Джилас М. Новый класс. Нью-Йорк : Прегер, 1961. 243 с.
13. Летняков Д.Э. Антикоммунистическая революция 1991 г. : к демаргинализации термина. *Политическая концептология*. 2018. № 4. С. 32–47.
14. Пастухов В.Б. Реставрация вместо реформации. Двадцать лет, которые потрясли Россию. Москва : ОГИ, 2012. 526 с.
15. Пастухов В. 2013. Преданная революция. *Новая газета*. 04.01. 2013. URL: <http://www.novayagazeta.ru/politics/56123.html>. (дата звернення: 22.08.2020).
16. Кагарлицкий Б.Ю. Управляемая демократия. Екатеринбург : Ультра. Культура, 2005. 574 с.

